

een catalogus met uitgebreide beschrijvingen van vrijwel elk nummer en enkele inleidende studies.

De president van de Bibliotheca Wittockiana geeft in het voorwoord uitleg over de doelstelling van de uitgave. Deze zou meer moeten zijn dan een catalogus, en daarvoor staan samenstellers M. Insolera en L. Salviucci Insolera garant: zij publiceerden over mystieke literatuur. Waar het het commentaar bij de afzonderlijke boeken betreft is hun bijdrage inzichtelijk en informatief met gegevens over de makers van de illustraties, de traditie waarin deze staan, het effect dat de afbeeldingen op lezers gehad zullen hebben — zo wordt bijvoorbeeld gewezen op de grote mate van aanschouwelijkheid van de illustraties uit Ioannes Galles *Passio et resurrectio domini nostri Iesu Christi* — en relevante secundaire literatuur.

In de inleiding doen de samenstellers minder dan de president van de Bibliotheca Wittockiana belooft. Insolera geeft een korte uiteenzetting over het verband tussen 'exercices spirituels' en illustraties: bij het mediteren gaat men altijd van het actieve verstandelijke (lezen en interpreteren) via het zintuiglijke (verbeelden) naar het passieve, de door God gegeven eenwording; in de verbeeldingsfase speelt de illustratie een grote rol. De uiteenzetting blijft wat oppervlakkig, en wordt in de volgende studies en commentaren niet uitgewerkt. Waaróm spreken de illustraties uit Ioannes Galles *Passio et resurrectio* zo aan? Op welke zintuigen doen ze een appel? En welke gewaarwordingen moeten de lezer verder leiden in het proces van inkeer? Door Insolera wordt opgemerkt dat in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw steeds dezelfde passages en thema's uit de bijbel verbeeld werden (de maagd Maria en het lijden van Jezus). Maar waarom bij uitstek deze: hebben deze scènes een verbeeldingskracht die andere missen? Geopperd wordt dat de maagd Maria vooral is ingezet in het kader van de Contrareformatie, ter duidelijk onderscheid met de protestanten; maar er is meer te zeggen over de manier waarop ze afgebeeld is, en de attributen die haar toebedacht zijn.

De inleiding biedt een goed overzicht van de ontwikkeling van de spirituele illustratie in de eerste tijd na de Middeleeuwen. Ignatius de Loyola bracht in Europees perspectief gezien een ommekeer teweeg, zoals Ludolf van Saksen en anderen dat in Vlaanderen deden. Maar de inleiding roept ook vragen op. Hoe verhouden de geïllustreerde spirituele werken zich bijvoorbeeld tot emblemen? Welke rol spelen de teksten die bij de illustraties zijn aangebracht? Gesteld wordt dat de onderschriften vaak in het Latijn geschreven zijn, en dat de bundels dus wel voor een ontwikkeld publiek bedoeld zullen zijn. Maar hoeveel zeggingskracht hadden de illustraties voor de minder ontwikkelden, als ze vooral op de visuele vermogens van de mens gericht waren? Het lijkt veelbetekenend dat op veel van de illustraties mediterende personen te zien zijn die platen in een boek bekijken: de lezer krijgt te zien hoe hij het boek zelf kan gebruiken zonder zich om de tekst te bekommeren.

Conclusie is dat er veel te zien is in *La spiritualité en images aux Pays-Bas méridionaux*, en ook veel te lezen, maar dat de bundel ook wat aan de verbeelding overlaat.

Els Stronks

C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Goes: De koperen tuin, 1996, 600 blz., ISBN 90 72138 63 5 (handelseditie), ISBN 90 72138 62 7 (proefschrifteditie)).

Regionale geschiedschrijving moet oog hebben voor de lokale nuance. Als ze die voorwaarde vervult, zal ze ons juist daardoor ook het algemene beter doen verstaan. Dan spreekt het vanzelf, dat de regionale historicus de uitvoerigheid niet hoeft te schuwen. Ook mevrouw Rooze

heeft een dik boek geschreven over de hervorming in Zeeland. Of moet ik liever zeggen 'hervorming', zonder lidwoord, zoals de titel doet? Laten we ons dan eerst eens afvragen waar het boek over gaat.

Hervormingsgezindheid valt in Zeeland reeds te bespeuren in de jaren twintig, maar ze is dan nog vaag en onbelijnd. Haar hoofdkenmerk is een sterk oplevende belangstelling voor de bijbel. Ze streeft niet naar afscheiding van de bestaande kerk. De eerste groep die dat wel zal doen is die van de dopers, in de jaren dertig. Zij leven in de verwachting van het komende Godsrijk, maar overigens vertoont ook hun beweging geen homogeen beeld. Pas de komst van het calvinisme zal een nieuw type protestanten doen ontstaan. Hun sociale basis is breder dan die van de dopers. De calvinisten hebben omstreeks 1560 al eigen gemeenten gevormd, en streven naar uniformiteit in belijdenis en kerkorde. Dat is dus vroeger dan in Holland. In zijn godsdienstige ontwikkeling vertoont Zeeland eerder gelijkenis met de Vlaamse en Brabantse, dan met Noord-Nederlandse gewesten.

De vervolgingen hebben in deze provincie weinig scherpte. Aandrang vanuit Brussel leidt tot een tijdelijke intensivering in de jaren 1559-1562, maar daarna neemt het aantal veroordelingen snel af. Als landelijk een coalitie tot stand gekomen is tussen de adel en de hervormde beweging, brengt het roerige jaar 1566 de calvinisten in de openbaarheid. De geuzenkerk overtoert zich een volwaardige positie als alternatief voor de oude kerk. Velen echter willen meer. Ze streven naar volledige controle over Walcheren, waarmee ze de macht zouden krijgen over de toegangswegen naar Antwerpen. Die plannen mislukken echter. De centrale overheid stuurt nu soldaten om Zeeland rustig te houden.

Met Alva's komst begint de repressie. De centrale regering krijgt nu greep op de kettervervolgving, en verscherpt die aanzienlijk. Velen nemen de wijk naar het buitenland. De eenheid van de kerk wordt echter alleen in schijn hersteld. Het protestantisme leeft ondergronds voort in calvinistische en in doperse gemeenten, terwijl eveneens een impuls blijft uitgaan van vluchtelingenkerken in het buitenland. De gereformeerde kerk kan op dit alles voortbouwen, als zij vanaf 1572 opnieuw in de openbaarheid zal treden.

Deze korte samenvatting leert ons denk ik, dat in de titel van mevrouw Roozes boek het lidwoord niet tevallig ontbreekt. Het zou een groter schijn van bepaaldheid suggereren dan de thans nog kenbare feiten toestaan. De beweging zelf was onduidelijk, en ons hedendaagse zicht na zo veel eeuwen is nog aanzienlijk minder scherp geworden. Mevrouw Rooze spoort ons dan ook het liefst aan tot maximale voorzichtigheid. Ze houdt ervan nieuwe gegevens te presenteren, die ze zelf na jaren van bronnenonderzoek gevonden heeft, en dan af te sluiten met de conclusie, dat we eigenlijk niets weten. 'Een duidelijk zicht op de religieuze ontwikkelingen in Zeeland tijdens dit decennium is ons niet gegund', zegt ze eenmaal, tegen het slot van hoofdstuk 6 (152).

Het klinkt eerder vermanend dan berustend: streef maar niet naar voorbarige resultaten. Of zouden resultaten misschien altijd voorbarig zijn? De evangelische beweging was nog niet gestold tot een vaste structuur, concludeert mevrouw Rooze aan het slot van haar hoofdstuk over de jaren 1520-1532. 'En bovenal geldt hier de bedenking dat de veelkleurigheid van menselijke overtuigingen en ideeën iedere poging tot indeling te buiten gaat' (76). Maar zo geformuleerd is het een waarheid voor alle tijden, die nochtans de historicus niet ontheft van de plicht orde te scheppen.

Gelukkig doet de schrijfster dat ook meer en meer naarmate de tijd voortschrijdt, en de hervormingsbeweging aan duidelijkheid wint. De steeds volgehouden concentratie op het detail en de zucht naar volledigheid in de over heel Zeeland gespreide aandacht herinneren ons nu en dan wel aan het spreekwoord van de bomen en het bos. Maar wie het boek van A tot Z leest, krijgt een beeld van hervorming en hervormingsgezindheid in Zeeland, en is tevens

wijzer geworden over de ontwikkeling van de Reformatie in de Nederlanden. Dan bevestigt het weer eens, dat de gang naar de directe bronnen ons altijd opnieuw verrijkt.

Meer bij wijze van exemplum noem ik tot slot twee voorbeelden van wat deze studie ons vertelt. Het ene betreft de verhouding tussen lokaal en nationaal. Juist onder het vergrootglas blijkt des te meer hoe het plaatselijke beter gedijde naarmate het verbonden was met het inter-regionale. De hoge nationale organisatiegraad van het calvinisme maakte het de Zeeuwen gemakkelijker hun kerk in 1566 te doen fungeren als het middelpunt van de oppositionele actie. Maar ook voor de dopers geldt, dat het landelijke netwerk beslissende invloed had op de handhaving van plaatselijke gemeenten. Hoe zwaar de anabaptisten het ook te verduren hadden, ze vonden steun in de solidariteit van en met de grotere gemeenschap die het nationale verband hun schonk. De broederschap betekende meer voor hen dan alle plaatselijke levensverbanden.

Een tweede punt is de diep gewortelde afkeer tegen vreemde soldaten. De magistraat van Middelburg nep in februari 1567 de bevolking op, alle godsdienstige verdeeldheid te vergeten en samen de stad in staat van tegenweer te stellen om de dreigende aanslagen van de calvinisten te verijdelen. Ook de hervormingsgezinden onder de schutters van Middelburg wilden dat liever zelf doen als ze daarmee de komst van krijgsvolk naar Walcheren konden voorkomen. De soldaten kwamen wel, en ze waren er nog toen de stormvloed van augustus 1570 de dijken zwaar beschadigde. De boeren van Walcheren wilden echter niet aan de dijk werken. Ze waren bang dat hun vrouwen of dochters iets zou overkomen, met al die soldaten op het eiland. In februari 1572 weigerde Vlissingen pertinent, plaats te bieden aan nog twee man extra. Twee maanden later zou Vlissingen dat standpunt kracht bijzetten door zich aan te sluiten bij de Opstand. Naar de paradoxale wet van alle revoluties zou de stad nadien nooit meer vrij zijn van garnizoenen.

Zo is er veel meer te vinden in dit boek voor de geduldige lezer, die de pen in de hand houdt en zijn eigen orde tot stand brengt om te verzamelen wat van zijn gading is. De rijkdom van het verzamelde materiaal zal hem dan zelden teleurstellen.

A.Th. van Deursen

C. van Sliedregt, *Calvijs opvolger Theodorus Beza. Zijn verkiezingsleer en zijn belijdenis van de drieënige God* (Dissertatie Utrecht 1996, Kerkhistorische monografieën IV; Leiden: J. J. Groen en zoon, 1996, 416 blz., f42,50, ISBN 9050306128).

Vraag een doorsnee historicus iets te vertellen over het calvinisme, en hij begint over de predestinatie. Dat is om twee redenen niet aan te bevelen. Ten eerste vergt een recht begrip van de leer van de eeuwige voorbeschikking kennis van de theologie, meer waarschijnlijk dan die doorsnee historicus in zijn opleiding heeft meegekregen. Ten tweede kun je meestal acties en reacties van calvinisten uitstekend begrijpen zonder de predestinatie er bij te betrekken. Zowel in hun maatschappelijk handelen als in hun geloofspraktijk speelt dat leerstuk geen centrale rol.

Wanneer calvinisme en predestinatie toch dikwijls als een Siamese tweeling door het leven gaan, is het omdat het dogma van de eeuwige voorbeschikking rationeel gesproken de achilleshiel vormt van de calvinistische theologie. Wie de behoefte heeft haar te bestrijden, zal de aanval vanzelf richten op dit zwakste punt. Daar hebben we in Nederland de bestandswisten aan te danken, en de uitspraken van de Dordtse synode. Wie over die geschillen wil meepraten, moet weten van de predestinatie. Vandaar, zo neem ik althans aan, dat de dissertatie van C. van Sliedregt over de verkiezingsleer van Beza ter bespreking is aangenomen in de *BMGN*.